

## SZILASI LÁSZLÓ

### „KÖRNYÉKEZI MÁR NÉMINEMŰ KÉTSÉG”

(Arany János: *A nagyidai cigányok*)

...ha egy semleges háttér elé helyezett teniszlabdát felfújnak, akkor azt úgy látjuk, mintha megtartaná alakját és közelebb kerülne. [...] A szem itt elfogadja a retinális képek minőségének és pozíciójának fogyatékosait, mert ki akarja elégíteni azt a sürgetőbb követelményt, hogy ésszerűen viseledő tárgyat lásson. Mivel nincsen róla tudomásunk, hogy a teniszlabdák futball-labda méretűre fúvódnak fel, egy olyan labdát, amelyik ezt teszi, úgy kell látnunk, mint ami közeledik hozzánk...”<sup>1</sup>

#### I. Két komikus eposz

Arany János *A nagyidai cigányok*<sup>2</sup> című, négy énekből álló hőskölteményét megjelenésekor – a legelső kivételével – meglepett és értetlen, s zövegeget életműből és kánonból egyaránt kirekeszteni igyekvő kritikák fogadják.<sup>3</sup> Arany megsértődik, és versben, levélben, verses regényben tíz éven át, a *Bolond Istók* megjelenéséig építgeti folyamatosan alakuló saját értelmezését.<sup>4</sup> A kritikát azonban mindez nem győzi meg azonnal, sőt, húsz évvel a mű, tíz évvel a végső értelmezés megjelenése után, Ponori Thewrewk Árpád tollából megszületik az értetlenek érveit összefoglaló főszöveg.<sup>5</sup> Ám végül mégiscsak leesik „a hályog a magyarázók szeméről”,<sup>6</sup> s az első összefoglaló tanulmány<sup>7</sup> után aztán végképp mindenki beadja a derekát: a mű megértetett, s az önelégült interpretáció (az újramondás kiváltságát persze megtartva)<sup>8</sup> hetvenöt évre átadja helyét az újabb interpretációs terek megnyitására ebben a formájában nem túlzottan törekvő mikrofilológiának.<sup>9</sup> Százhusz évvel a mű születése után, 1973-ban, Képes Gézának tűnik föl először, hogy a mű tulajdonképpen még/már nincs elolvasva, s ezért, rögtön elő is áll eredetinek vélt

<sup>1</sup> POLÁNYI Mihály, *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához.* (Personal Knowledge. Chicago, 1958.). I-II. Bp. 1994. 170.

<sup>2</sup> ARANY János, *Összes művei.* III. kötet. *Elbeszélő költemények.* S. a. r. VOINOVICH Géza. Bp., 1952. 215–266.

<sup>3</sup> Lásd: Pesti Napló, 1852. június 2., 699. sz. 1., Magyar Hírlap 1852. június 8. 787. sz., [SZILÁGYI Ferenc] Mephisto = Budapesti Visszhang, 1852. június 8. I. 7. sz. 136–137., TOLDY Ferenc = Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1. 682.

<sup>4</sup> *Vágtat a ló* (1852), levelek: 1852. október 16. Lévay Józsefnek, 1852. december 1. Tompa Mihálynak, 1853. február 5. Szilágyi Istvánnak, 1855. június 7., Gyulai Pálnak; *Bolond Istók* II. 3–10.

<sup>5</sup> THEWREWK Árpád, *Pandora.* (A nagyidai cigányok. Hősköltemény. Írta Arany János. Megbírálta Ponori Török Árpád.) 1. füzet. Pozsony, 1852.

<sup>6</sup> VOINOVICH szavai in ARANY, i. m. 335.

<sup>7</sup> DITTRICH Vilmos, *A nagy-idai cigányok.* Irodalomtörténeti tanulmány. Bp., 1898.

<sup>8</sup> PL. HORVÁTH János, *A Nagyidai cigányok.* In Uő., *Tanulmányok.* Bp., 1956. 453–458. (Egyetemi előadás 1928–30. és 1945–48.), KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János.* In Uő., *Látjátok feleim.* Bp., 1976. 137–165., főleg 162–165. (Pesti Hírlap, 1935. október 6.), KERESZTURY Dezső, „5 mi vagyok én...” *Arany János 1817–1856.* Bp., 1967. 304–309. etc.

<sup>9</sup> PL. TOLNAI Vilmos, *Széljegyzetek Arany Jánoshoz.* EPhK 1902. 345–347., Uő., *Arany Nagyidai Cigányaihoz.* It 1915. 252–253., It 1917. 505., DEBRECZENI Ferenc, *A „Nagyidai cigányok”-hoz.* ItK 1923. 105., GYÖRGY Lajos, *Az ártatlan Csimaz.* It 1932. 47–48., TURÓCZY-TROSTLER József, *A Nagyidai cigányok családfájához. Egy régi ponyvavers irodalmi vonatkozásai.* I. *Egy stílusparódia nyomai.* II. *A Duplex Icon és a Nagyidai cigányok.* Az Országos Néptanulmányi Egyesület Evkönyve, Bp., 1944. és Uő., *Magyar irodalom–Világirodalom.* Bp., 1961. I. köt. 318–328., PÁLFFY Endre, *Két úgепozsz eszmei rokonsága.* FK 1963. 413–420. etc.

saját, Arany kompetenciáját kétségbe vonó, a művet paródiaként olvasó interpretációjával,<sup>10</sup> tíz év múlva pedig – részben Képest követve, részben vele vitatkozva – Barta János alkot meg egy saját alkotáslélektani értelmezést, keményen kimondva, hogy nem mindenképpen tartaná örvedetesnek, „ha Aranynek őszinte érzésből, de eltolódott perspektívából adott önmagyarázata általában elterelné a figyelmet a komikus eposz valódi értékeiről, mintegy fátyolt borítva rájuk.”<sup>11</sup> Mindezek után (újabb tíz év múlva, a kritikus Aranyról írott monográfiájának a világnézeti közmegegyezésként elfogadott kiengesztelődés-norma finomításával foglalkozó fejezetében) Dávidházi Péter Arany önértelmezését újraolvasva, annak súlypontját az 1848-as allegóriáról áthelyezi „a nevetésbe rejtett sírás megtisztító hatása”-ra, s ebben az olvasatban (mint kötelező érvényétől megfosztott, de a többivel ezért még egyenrangú interpretációt) újra legitimálja azt.<sup>12</sup>

Arany már a legelején megmondta, hogy „no, de hiszen majd eligazodik ez magába!”<sup>13</sup> s lám, valóban úgy is lett.

Mindez annyira érdekes, hogy elmondom mégegyszer, másképp.

Barta Jánostól tudjuk: a *Nagyidai cigányok* szerzői értelmezésének történetében a tiszta, salaktalan komikum és a cigányperspektíva nagyon rövid időn belül átadja helyét a fonák nemzetkarakterológiának és a szabadságharcos allegóriának – majd rejtékúton elmenekül. Az allegorikus értelmezés rövid, de heves viták után uralomra jut, majd álomba szenderül, s azt ámodja, hogy végképp győzedelmeskedik, ébredésekor azonban kiderül, hogy bár valóban győzött, ám puskaporát régen ellötte: interpretatív immár nem termékeny. Ennek kiderülte után ellenfelei újra támadásra indulnak, a szöveget elfoglalják, az allegóriát halálra ítélik, de az (egy rakás szarral) megváltja saját s az övéi életét, s bár a szövegből kiebrudalják, veresége ellenére mégis méltósággal távozik: iszkol, de visszanéz, s fűgét mutat – és alighanem az ablakon fog visszamászni.

Hogy ezt azért mégse tehesse meg, nem akarom nagyon erőltetni a szöveg = Nagyida, / értelmezés = ostrom, / salaktalan komikum = Gerendi, / allegória = Csóri, / Képes, Barta, mai értelmezők = Puk Mihály – párhuzamokat, de azt azért mondom, hogy a *Nagyidai cigányok* szövegében szerintem mellékesen kódolva van önnön fogadtatásának némely története is, más szavakkal: a szöveg ma, többek között, önnön recepciójáról is szól.

Vagy ha nem, hát akkor nem tudom, hogy 1. az autográf szövegnek miért az a címe, kétszer is, hogy NAGY-IDA,<sup>14</sup> hogy 2. ebben a várfoglalásról szóló szövegben is fellelhető önértelmezések miatt épp a FÖGLALAT címet viselik, hogy 3. Csóri miatt veszi észre Gerendi szavaiban a FÜGGŐBESZÉD-et (I. 47–48.), hogy 4. miért lesz a vajdából éppen VIRÁGSZÁL (II. 182–183.), hogy 5. Puk Mihály ugyan honnan tud a megismerés mindig NYELV által közvetett voltáról (II. 83.), s végül, hogy 6. vajon miért kiáltanak az ostromló labancok talán éppen Alláht (III. 295.) – ha nincs köztük legalább egy (ponori) THEWREWK.

De, persze, most sem a történet érdekes igazán.

Horváth János még 1928-ból származó, de nyomtatásban csak 1956-ban megjelent, a *Nagyidai cigányokról* szóló egyetemi előadásának szövege szerint egyfelől

<sup>10</sup> KÉPES Géza, *Költő válaszáton. A nagyidai cigányok*. It 1973. 356–373. Értelmezését jórészt megelőleg-  
zi RIEDL Frigyes, *Arany János*. Bp., 1887., főként: 211–218.

<sup>11</sup> BARTA JÁNOS, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez*. It 1983. 896–914., főként 913.

<sup>12</sup> DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*. Bp., 1992. 246–250., főként: 250.

<sup>13</sup> ARANY János levele Lévy Józsefnek. 1852. október 16.

<sup>14</sup> ARANY János, *A nagyidai cigányok* [facsimile]. A kísérő tanulmányt TÖRÖS László írta. Bp., 1978.

„a költemény, minden lappangó értelmezés nélkül megállhat furcsa eposz (>ci-gány-eposz<) gyanánt, a költő alakító, jellemző képességének, »tárgy«-ismereté-nek, s komikum iránti érzékének kiváló bizonyítékaként”, másfelől „az epikai tárgy s a lélekben számon tartott, lappangó tárgy (Nagyida s Világos) közt nincsen semmi részlet-megfelelés: egyes részleteknek nincsen szimbólikus jelentésük; egyes személyek és cselekedeteik, a történet menete ott és itt nincsenek allegorice párhuzamba állítva. Jelentése csak az egésznek van: fájdalmas vádemelés önma-gunk ellen, saját hibáink miatt.”<sup>15</sup>

2 E szavak szerint tehát a *Nagyidai cigányok* esetében mindösszesen a *lappangó értelem nélküli komikum* és a *tagolatlan teljességű allegorikus jelentés* keresése, vagyis az *abszolút türességként és homogén egészként* való szemlélet jelenthetik az értelmezés lehetőségeit: ezeken kívül nincs más út. Ez annál is inkább szűkös kínálat, mivel úgy tűnik, hogy ezek a szavak – mint Horváth János esetében oly gyakran – amellet, hogy szintézisszerűen egyesítik magukban az összes korábbi interpretá-ció fő (ezesetben: kiüresítő vagy totalizáló) irányait, egyben előre ki is vésik, meg is ássák a későbbi interpretációk számára a lehetséges medreket, melyekben aztán (nem ám csak úgy találomra, mint dinnyeföldön az inda, hanem) vagy komikus vagy allegorikus irányban igyekezhetnek a jelentések tovább.

Szerencsére néhány apróbb, lappangó tárggyal érdemesnek látszik azért még szöszölni.

## II. A billog és a tékép

Gondolom, nem kell hosszasan érvelnem amellet, hogy az eposzi *invocatio* funkcióját tekintve elsősorban többnyire *Logosz-kérelem*: igénybejelentés a közvet-len megismerésre, a tiszta hangra, az áttetsző nyelvre, a motivált jelre, a tökéletes olvashatóságra.

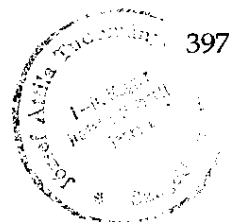
A *Nagyidai cigányok* közismert invokációjában a narrátor ironikus és parodisz-tikus módon a témához méltó zengést, a tárgyhoz illő zeneszerszámokkal azonos hangzást és a történet megörökítésére alkalmas, édes, hatalmas éneket kér a Par-lagok múzsjától.

„Múza, te, ki nem jársz idres-bodros konttyal,  
Vézna bőrödöt sem fested bécsironggyal –  
De piros, de pozsgás napégette arcod:  
Te segíts, méltóan elzengnem e harcot!

Add rívó hegedű bűgását dalomnak,  
Cincegő zengésit húros cimbalomnak,  
Klarinétok fűttyét, dobok dobbanását,  
Harsány trombitákkal összeroppanását.

Önts szájamba édes, hatalmas éneket,  
Mellyel örökítem választott népedet;  
Míg a magyar nóta daliáit zengem:  
Parlagok múzsjája! cserbe' ne hagyj engem.” (I. 5–16.)

<sup>15</sup> HORVÁTH, i. m. 454. és 456.



A beszélő tehát látszólag radikálisan elzárkózik a Logosz-kérő hagyománytól: mivel valamennyi kérését a tárgyalt, s erkölcsileg legalábbis kétséges ügy (*causa*) függvényévé teszi, vágyai csupán a legfőbb retorikai erényre, az *aptumra*, az odaillésre, a tárgyalt ügghöz illő eszközhasználatra vonatkozhatnak, a helyesen eltalált (itt nyilván: az alsó, s talán már – a retorika szerint hibának minősülő – alpári) stíluszintre, a természetes, mindennapi beszédre irányulhatnak,<sup>16</sup> s korántsem célozzák meg a mindig célbaérő, isteni nyelvet. Mivel azonban a retorika szerint az odaillés (*aptum*) erénye, kizárólag a világosságának, áttetszőségnek (*perspicuitas*) az elbeszélésben (*narratio*), a bizonyításban (*argumentatio*) és a kifejezésben (*elocutio*) egyaránt kiemelt fontosságú erénye által képes érvényesülni, azt kell látnunk, hogy az ironia és a paródia radikalitása most sem hatol le a logocentrikus előfeltevésekig: a beszélő minden radikális ironiája ellenére hallgatólagosan mégiscsak feltételezi az áttetsző, biztosan célba érő, isteni nyelv birtoklásának elvi lehetőségét, sőt, kifejezetten óhajta annak ugyan alacsony stíluszinten, de mégiscsak megvalósuló, tehát gyakorlati birtoklását.<sup>17</sup> Úgy tesz, mintha csak tettetné Logoszvágýát, ám vágya tényleg ez.

Tud-e vajon a szöveg arról, hogy e (talán önmaga elől is rejtegetett) vágy beteljesültének nem kicsiny akadályai vannak? S ha igen, kockáztatva ezzel a belső meg hasonlást,<sup>18</sup> vajon kimondja-e ezt a tudást?

\*

Nos, nekem mindenesetre már első olvasásra feltűnt, s emiatt nem tudok jelentőséget nem tulajdonítani annak a ténynek, hogy a *Nagyidai cigányok* kritikai kiadásának szövegében a fejezetcímeken kívül mindössze két betűt szedtek boldgal: egy p-t és egy q-t, mindkettőt az első ének 33., Süssüvel foglalkozó strófájának negyedik, utolsó sorában.

„Ne feledjük immár Süssüt, aki szépen  
Tud vézni betűket, címert a pecséten:  
Címerbe oroszlánt három-négy farkúnak,  
Metszi a p betűt, megfordítva q-nak.” (I. 129–132.)

Teljesen nyilvánvaló, hogy a komikum alapja itt az a tény, hogy a két betű tükörszimmetrikus, vagyishogy a p és a q tükröződés, így például nyomtatás esetén könnyen összecserélhető. A sor mégsem érthető igazán, hiszen éppen mivel p és q egymás tükörképei, ahhoz, hogy egy pecsétnyomat p-betűt adjon, a mintán – mindenki ellenőrizheti – igenis egy megfordítva metszett p-nek, vagyis q-nak kell lennie. Süssü tehát nem hibázik, ha így cselekszik, ugyanakkor az eljárás leírása mégis mintha Süssü nevének *beszélő* volta mellett kívánna érvelni.

A kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Voinovich Géza is felfigyelt a problémára, meg is jegyzetelte a problémás sort, így:en:

<sup>16</sup> Lásd: CORNICIUS, A C. *Hereniusnak ajánlott rétorika*. Ford. ADAMIK Tamás. Bp., 1987. 206–215. (IV. VIII. 11. – IV. XI. 16.)

<sup>17</sup> Hagyományosabb érvként fontosnak tartom megjegyezni, hogy Arany az *üvegtiszta* nyelvi megformálást *kritikusként* normává emelte. Lásd: DÁVIDHÁZI, i. m. 86–96.

<sup>18</sup> Lásd: BARBARA JOHNSON, *A kritikai különbözőség: BartheS/BalZac*. Ford. HEGYI Pál. Helikon, 1994/1–2. *Az amerikai dekonstrukció*. Szerk. KOVÁCS Sándor S. K. 140–148., főként: 147.

„Szalontán esett meg, hogy a kovács egy bélyegzővasra előrelátásból a P betűt fordítva metszette, de ép ezért lesütve q lett belőle. (Rozvány levele Riedlhez, *Magyar Figyelő*, 1917. márc. 1.-én. 137. sor)<sup>19</sup>

Süsü története annyira jó példa a betűk felcserélhetőségére, azok nem egyértelmű voltára, hogy még Voinovichot is összezavarja: hiszen – mint már beláttuk – ha valaki p betűt akarván nyomtatni, előrelátásból fordítva, vagyis q-ként metszi azt a bélyegzővasra, akkor nagyon is bölcsen cselekszik, hiszen lesütve így, és csak így éppen nem a szándékához képest mindenképp kudarcnak számító q-t, hanem a megkívánt p-t fogja kapni. Voinovich maga is Süsü módjára hibázik tehát, ám a hivatkozása által megnyíló kontextus ettől függetlenül roppant figyelemre-méltó.

A *Magyar Figyelő* ugyanis 1917. március 1-jén<sup>20</sup> egy névtelen újságíró szó szerinti idézetekkel tarkított összefoglalásában valóban közölte azt a két levelet, melyekben Rozvány György (1819–1902), Nagyszalonta főbírája, Arany fiatalkori barátja 1893-ban válaszolt az Arany életéről szóló adatok – azóta klasszikussá vált, 1887-es Arany-életrajzának<sup>21</sup> megjelenése után is – fáradhatatlanul gyűjtő Riedl Frigyes kérdéseire. A 78 évvel ezelőtti folyóirat névtelen újságírójának összefoglalása szerint, az akkor már 15 éve halott, 1893-ban 74 éves Rozvány, 21 éve kelt levelében, fél évszázad távolából még régebbi dolgokra emlékezve azt állította, hogy:

„Annyira a megfigyelések embere volt Arany, hogy egy s más költeményének szólásformáit, kifejezéseit Szalontán történt esetekre lehet visszavezetni. Két példát említ. Az egyik a Nagydai cigányokra vonatkozik, mely költeményben Süsü nevével kapcsolatban említi a bélyegzőre fordítva vésett P betűt. Hogy ezt Arany nem képzeletből, hanem a valóságból vette, arra nézve álljon itt Rozvány előadásában a fordított P betű története.”

Nem ismétlem magam: a névtelen újságíró ugyanúgy téved, mint Süsü és Voinovich: a fordítva vésett P betű, vagyis a q, éppen a megkívánt P nyomathoz vezet, más szóval nem a véset volt fordított, hanem a nyomat. A *Magyar Figyelő* szó szerinti Rozvány-idézetét viszont magam is szó szerint idézem.

„Itt Szalontán 70–80 évvel ezelőtt volt egy leányok tanítója, Pap Mihály nevű. Takarékosan használta fel csekély fizetését. Már szolgálatának első évében egy üsző borjút szerzett. Ez következő tavaszkor az orosi gulyára volt menendő. Gondolta, ezt jó lesz »bilyog« alá venni. A cigánynak elébe rajzolta a P. M. -et, holott a mintát eképp kellett volna adni »Mq«. A cigány az első minta után készítette a bélyeget. Pap Mihály ennek helyességéről meg akarván győződni, a vásbélyegzőt a tűzben megtüzesítette, s az első próbalenyomást az iskola ajtaján, mely a nyílt utcára nézett, kísérlette meg. Ez eképp ütött ki: Mq. Lett ebből nagy röhögés a kis városban, s emlékezetét az iskola ajtaján levő visszás bélyeg évtizedeken át fönn-tartotta. Arany találta ki az abszurd beszédekre a mondatot, mely máig is él: »Mq aequale Pap Mihály«. E q betűt említi aztán Süsüvel kapcsolatban.”

Rozvány végre nem téved. Levele szerint tehát Pap Mihály (nem a cigány!) hibája nyomán a szokott viszonyok megfordultak: az iskolaajtóra az az ábra lett próbaképpen kinyomtatva, aminek tulajdonképpen a bélyegzőn kellett volna lennie, a bélyegzőre pedig az került, amit annak majd a nyomtatásnak kellett volna

<sup>19</sup> ARANY, *i. m.* 332.

<sup>20</sup> *Magyar Figyelő*, 1917. március 1. I. kötet, 378–380.

<sup>21</sup> RIEDL, *i. m.* Riedl a későbbi kiadásokba részben beleépítette a Rozvány-levelek tanulságait. Lásd pl.: 1957. 33.

nyújtania. Rozvány azonban voltaképpen mégis pontatlanul fogalmaz: ha ugyanis a cigány az első minta nyomán készítette a bélyeget, vagyis egy nagy P betűt metszett a vasbélyegzőre, akkor a próbanyomat tulajdonképpen nem is q-t ad, hanem egy (a q-nál nagyobb, s egy sorral feljebb lévő) megfordított P-t. *Ilyen betű pedig nincs.* Az én számítógémem például egyáltalán nem is tudja megjeleníteni, de kinyomtatására a Magyar Figyelő nyomdája sem lehetett felkészülve, valószínűleg a cikk kinyomtatásához külön kellett kiönteni egy új formát, amire valóban egy nagy P-t metszettek, hogy aztán valóban egy fordított P-t adhasson a nyomtatónak, merthogy – ismét mondom – a *P-betűt nyomtató pecsétnyomó ábrája nem betű.*

Mármost: Rozvány levelének Arany Jánosa az „Mq aequale Pap Mihály” mondatot nyilván azért alkalmazza az abszurd beszédekre, mert a betűk tükörképeit nem szoktuk olvasni. Az írás tükörképe olvashatatlan, a tükörírás viszont csak a tükörben olvasható. Röviden: a betűk tükörképei jó esetben a betűk jelei, de semmiképpen *nem betűk.*

Csakhogy: ha ez így van, akkor Arany fogalmazása teljesen pontos, Voinovich és a névtelen újságíró pedig nem tévedtek. Ha a betű tükörképe nem betű, akkor a pecsétmetsző a pecsétnyomón dolgozván tulajdonképpen nem a pecsét mintáját, hanem már a pecsétnyomaton is az eljövendő, nyomtatott betűt vési, s így az eljövendő, nyomtatott hiba kifejezésére teljesen pontos a *fordítva metszeni*, illetve *fordítva vésn* a P betűt. Aki egy p ábrát metsz egy pecsétnyomóra, az tulajdonképpen fordítva, vagyis q-nak metszi a P betűt: metszi a p betűt, megfordítva, q-nak.

A pecsétnyomón nem betű van. *A betű tükörképe nem betű.* Mivel azonban köztudott, hogy vannak olyan betűk, melyek *egymás tükörképei*, a problémás sorból kifejtett, ártatlanul látszó tétel nyomán az ABC váratlanul elkezd lebombani, felzabálni magát.

E szempontból még a kézírás a legegyszerűbb, a jelölés egyértelműsége szempontjából a legbiztonságosabb. Arany kézírásában nincs olyan kis- és nagybetű, mely tükrözéssel egy másiktól előállítható lenne, tükrözve pedig mindegyik nyilvánvalóan értelmetlen jelet ad.

A nyomtatásban a jelölés egyértelműsége szempontjából a nagybetűk a biztonságosabbak: az M, illetve a W kivételével nincs köztük olyan, amelynek tükrözött ábrája (legalább többé-kevésbé) egybevágna egy másikkal, a T, Y, U, A, V mintája ugyanazt nyomtatja, amit ábrázol (a nyomtatás mint tükrözés nincs rá hatással), sőt négy, de nem több: a H, az I, az O, és az X ugyanaz, önmagával azonos marad, akárhogyan tükrözzük is.

A probléma csak a nyomtatott latin kisbetűk esetében igazán égető, de ott aztán nagyon.

Gyorsan hivatkozom egy nagy tekintélyre, nehogy azt lehessen hinni, hogy saját kérdéseim mentén túlhajtottam értelmezésemet.

Polányi Mihály a *Személyes Tudásról* szóló könyve második, *A hallgatólagos összetevő* című részének harmadik fejezetében *A nyelv műveleti elveivel* foglalkozik.<sup>22</sup> A megnyilatkozásoknak szerinte három fajtája van: *érzelemkifejezések, felhívások és ténymegállapítások.* Az utóbbira koncentrálna fejt ki a nyelv első, a nyelvi reprezentáció folyamatát irányító működési elvének főbb összetevőit. A nyelvi reprezentációt a *szegénység, a grammatika, az ismétlődés és a következetesség törvénye*

<sup>22</sup> POLÁNYI, i. m. 138–147.

irányítja. Az *ismétlődés* (szempontunkból igen fontos) törvénye a következőket jelenti.

„Ahhoz, hogy a szavak azonosíthatóan ismétlődhessenek különböző kimondott vagy leírt mondatokban, a fonémáknak és a betűknek ismételhettek kell lenniük. Olyan jegyek alapján kell kiválasztani őket, amelyek rendelkeznek azzal a fajta különbözőséggel, amit az állatlélektan a pregnancia jelenségével jellemzett. [...] A szavak azonosításának vagy ismétlésének folyamata (akár írásban, akár beszédben történik), természetesen soha nem lehet teljesen mentes a véletlenektől, ezért lépnek fel verbális tévedések, amelyek meghamisítják a történelmet, vagy állandóan változásokhoz vezetnek a nyelvhasználatban. A rossz kiejtés és a hasonló szavak összekeverése a szórakozóhelyek örök humorforrása (vagy legalábbis az volt egészen mostanáig) a kevésbé művelt emberek számára. A fonémák, az írásrendszerek és a szavak akkor *jók*, ha eltérő alakjukkal csökkentik ezeket a véletleneket.”

Az ide kapcsolódó jegyzet szövegét is idézem:

„I. A. Richards (*Responsibilities in the teaching of English*. Harvard Educational Review, 20 (1950), 37. o.) jegyzi meg, hogy egy jel megkülönböztetettsége abban áll, hogy nem keverhető össze egy másik jellel. A latin abc-ben legkevesbé megkülönböztethetők az o, c, e mert egymás többé-kevésbé hiányos változatai. A tükröképbetűket: p, b; u, n, p, q; d, b szintén könnyű összetéveszteni, a számok között ilyen a 6 és a 9. [...]”<sup>23</sup>

Tehát: az u az n egymás tükröképei, az e és a c és az o hiányos változatai (keverik is őket a scannerek), a p és a q, a b és a d pedig tükrözéssel mind előállíthatók egymásból. Olvasatom szerint a *Nagyidai cigányok* kéziratában épp a probléma szemléltetése érdekében van a p és a q valójában *nyomatott* kisbetűkkel írva, mely megkülönböztető jegyet aztán a kritikai kiadás (lévén önmaga normál nyomtatású, a kurzív meg már foglalt) egyetlen jó textológiai megoldásként – éppen az eltéréssel ragaszkodva – csak bold betűtípussal jelezhet.

Mindennek fényében, azt hiszem, Süsü történetét aligha jellemezhetni a salak-talan komikum kizárólagosságával. Panasz is van ebben a történetben, panasz amiatt, hogy mindez egyáltalán előfordulhat: hogy az európai írás tényleg *nem jó*. Hiszen végül is igen könnyen juthatunk Süsü sorsára: három meg kettő meg négy, vagyis összesen kilenc betű nem egyértelmű a huszonhat latin kisbetűből. Igen rossz arány: a betűk több mint egyharmada félreérthető. A kinyomatott írással elég sok baj van: a jelek önmagukban is roppant módon megnehezítik az *üvegtiszta* kifejezést.

Nem igazán biztató, hogy mindezek után Csóri vajda éppen a keverhető betűk összekeverésére alkatilag hajlamos Süsü nevezze ki az írott világ urának:

„Süsüre pediglen bízza a pecsétet,  
Minthogy maga is tud vésni, ha eltéved.” (IV. 55–56.)

Keresztury Dezsőnek alighanem nagyon igaza van: tényleg „nem lehet elég határozottan figyelmeztetni rá”, hogy ez idő tájt keletkeztek Arany legelső töredékei.<sup>24</sup> Írogat magának (autográf kéziratái lassan bár, de szaporodnak), (nagybetűs) címetek nyomtatásban is nagy kedvvel ad, de a szövegek befejezésétől és

<sup>23</sup> POLÁNYI, i. m. 141–142.

<sup>24</sup> KERESZTURY, i. m. 289.

(döntő részben kisbetűs) kinyomtatásától ettől kezdve – ellentmondva népiességéből következő íráspártiságának<sup>25</sup> is – mindvégig tartózkodik.

Arany, műve első kiadásának saját, kézi példányában mindenesetre a cím mellé egy nagy A betűt rajzolt írónnal.<sup>26</sup>

Az legalább nyomtatva is ugyanaz marad.

\*

Ha mármost ezek után tovább olvassuk Polányit, szövege visszavezet bennünket a *Nagyidai cigányokhoz*, Polányi ugyanis a nyelv második, a gondolkodási folyamatot segítő szimbólumok működését irányító műveleti elvét nem mással, mint a térképkészítés folyamatával szemlélteti, mondván:

„Egy térkép annál pontosabb, minél inkább megközelíti az egységet, ám ha ezt eléri, s egy táj jellegzetességeit természetes méretükben jeleníti meg, használhatatlanná válik, mivel nagyjából ugyanolyan nehéz megtalálni rajta egy utat, mint az általa reprezentált területen. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a nyelvi szimbólumoknak ésszerű méretekkel kell rendelkezniük, vagy általánosabban, hogy könnyen kezelhető objektumokból kell állniuk. [...] A nyelv csak annyiban segíti a gondolkodást, amennyiben szimbólumai reprodukálhatók, tárolhatók, szállíthatók, átrendezhetők, s így könnyebben megérthetők, mint azok a dolgok, amelyekre utalnak. [...] Ezt a követelményt a kezelhetőség követelményének fogjuk nevezni.”<sup>27</sup>

A citátum adja magát.

„A vezér pediglen ágy alól kivonva  
Egy nagy papirosat, mint egy szóró-ponyva,  
Leterítetté a sátor közepére  
És lehasaltak mind, körül a szélére.

Képzeltetni, milyen nagy volt az a levél  
Amelyikre, festve egész ország lefér!  
Város, falu, erdő, folyóvíz, patak...  
Még *hal* is a vízben és az erdön a *vadak*.

...

Csonka tornyaival ott vagon a vár is,  
Rajzban sem kisebb, mint ez a kalamáris;  
Őrzi nagy kevélyen három szál levele,  
Egy a kapu előtt, kettő pedig benne.

Mindez, többel együtt, megvolt a levélen,  
Irva sok színekkel: sárgán vagy fehérén,  
Feketén, pirosan, kéken vagy irombán.  
Környülfeküvék hát a vezérek, mondám.” (II. 41–48., 57–64.)

<sup>25</sup> Lásd pl. THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténet alapfogalmak*. Pécs, 1931. 186–193., főként: 189–191.

<sup>26</sup> ARANY, i. m. 335.

<sup>27</sup> POLÁNYI, i. m. 145.



Borgessel vitatkozva Eco szép dolgozatban bizonyította, hogy 1:1 méretarányú térkép készítése: lehetetlen.<sup>28</sup> Puk Mihály térképe sem ilyen, de a minél nagyobb pontosságra való törekvése miatt méretaránya olyan nagy, hogy az már sérti a kezelhetőség törvényét: szemléltői (ráfeküdvén részben eltakarják, meg a nézőpontjuk sem igazán szerencsés) nem tudják teljes egészében áttekinteni. A térkép nyilván a mindent átfogó nyelv szimbóluma itt is (mint a XVI. századi térképek általában): *élelények* ábrázolására is képesnek véli magát, legfontosabb szimbólumának mérete éppen *kalamárishoz* hasonlatos, kétszer is *levél* a neve, Puk Mihály diadalittas szónoklata pedig (kihasználva, hogy a XVI. században még a képet is *írták*) explicit módon ki is fejté ezt a jelentést:

„Monda most vezér Puk örvendetes arccal:  
»Ami meg van írva, az barátim, nem csal.  
Könyvben a valóság: másról nem felelek;  
Ki nagyobb hadvezér, mint e bölcs levelek!

Hányszor összejártam az egész vidéket,  
Csetlettem-botlottam tapasztalás végett,  
Szemeim jól látnak, üveget is tettem:  
S ihol, e nagy hegyet észre nem vehettem!« (II. 81–88.)

Polányi szerint:

„...mivel készek vagyunk jövőbeli eseményekről is beszélni nyelvünkön, jelezük, hogy alkalmazhatónak tartjuk jövőbeli tapasztalatokra is, amelyek elvárásaink szerint azonosíthatók lesznek azoknak a természetes osztályoknak az alapján, melyeket nyelvünk jóváhagyott. Ezekből az elvárásokból egy elmélet áll össze az univerzumról, s ezt folyvást ellenőrizzük, miközben a dolgokról beszélünk. Amíg úgy érezzük, hogy nyelvünk jól osztályozza a dolgokat, meg vagyunk vele elégedve, s igaznak fogadjuk el az univerzumnak azt az elméletét, melyet nyelvünk implikál.”<sup>29</sup>

Arany szövege, ehhez felettébb hasonló módon, szintén tökéletesen tisztában van a megismerés alapvetően nyelvi jellegével, a világ elszövegesedésével és a *teremtett világ* hangsúlyozottan szöveg voltával. A kártya az eljövendő valóságot is könnyedén modellálja vagy formálja (II. 261–284.), s az igazi hadvezérnek a harcosok is csupán *kártyakatonák* (III. 107.), Éva asszony pedig például azzal győzködi Jónás-müntájú történetének igaz voltáról *özvegjét*, hogy

„[...] Nem csoda különben,  
Még nagyobb csodák is szoktak esni könyvben.” (III. 73–74.)

Mindez nem volna baj, ha a folyamatos ellenőrzés megnyugtató eredményre vezetne. Ám – megkockáztatom – a térkép története egy kudarcos értelmezés története.

Még nagyobb baj, hogy bár igaznak látszik: a nyelv kezelhetőségének gondolkodást segítő funkciói három szakaszban: az elsődleges megnevezésben, a meg-

<sup>28</sup> Umberto Eco, *Arról, hogy miért nem készíthető el a birodalom térképe egy az egyben*. In Uő., *Bábeli beszélgetés. Minimálnapló*. Bp., 1994. 200–211.

<sup>29</sup> POLÁNYI, i. m. 143.

nevezés újjászervezésében és az eredmény leolvasásában valósulnak meg,<sup>30</sup> Arany szövege nem nyilatkozik abban a kérdésben, hogy *hol van a hiba*. Éppen az a tragikus, hogy *nincs megoldás, mert van probléma, csak nem tudjuk, hol*: nem derül ki, hogy vajon a térkép készítői az elsődleges megnevezésben, vagyis akkor tévedtek, amikor hegynek néztek egy mocsarat, vagy a megnevezés újjászervezésében vétettek, amikor hegynek ábrázolták a mocsárként érzékelt valóságdarabot, vagy a leolvasás volt felületes, s csupán a labancok látták hegynek a mocsár jelét.

„Bár az abból adódó nyereségek, hogy gondolatainkat artikulált fogalmakba öntjük, végül messze felülmúlják ezeket a kezdeti hátrányokat, a tévedésnek – sőt a súlyos tévedésnek – mindig vannak bizonyos lehetőségei, amelyek abból származnak, hogy magunkévá tettünk egy artikulált értelmezési sémát.<sup>31</sup> Azonban – legalábbis Polányi szerint – ügyetlenségeinket helyesbíthetjük, hipotéziseinket ellenőrizhetjük: ha (és a térkép történetében, ugyebár, éppen ez történik) a *szöveg*, az általa sugallt *elgondolás* és a *tapasztalat*, melyre vonatkozik nem vágnak egybe, három dolgot tehetünk: vagy újraértelmezzük a szöveget, vagy újraértelmezzük a tapasztalatot, vagy értelmetlenként elvetjük a szöveget. Puk Mihály labancái tehát a tapasztalathoz igazíthatják (újrarajzolhatják vagy újraértelmezhetik) a térképet, a térképhez igazíthatják a tapasztalatot (továbbra is hegynek láthatják, vagy valóban azzá alakíthatják a mocsarat), vagy elvethetik a térképet.<sup>32</sup>

Tudjuk, végül ugyan valamennyien elfogadják Czibak már korábban is (II. 89–92.) felettébb izgága empirizmusát (216–244.), ám a tapasztalatok (II. 105–136.) meg a gyűlés Nesztorának, az öreg Kusztorának a tapasztalatokat összegző zseniális szónoklata (II. 231–249.) nyomán (bár talán hajlanak a térkép újraírására) végül mégsem választják egyik megoldást sem, hanem szedik a sátorfájukat és elhordják az irhájukat.

Az átlátszó nyelv és a pontos valóságismeret mármost a cigányoknak sem éppen erősségük.

Ők sem dolgoznak pontosabb szimbólumokkal, új névadásra képtelenek (I. 196.), s a legfontosabb pillanatokban – igaz, szántszándékkal – ők is tévesen interpretálnak (II. 119.). Szöveg, elgondolás és tapasztalat fedésbe hozásakor ők azonban legalább *megpróbálnak* valamiféle megoldást találni. Csimaz sokat emlegetett története mindenesetre éppen a (második) megoldásra példa: a hős egy újabb történettel – nyilván: sikertelenül – megkísérli a tapasztalatot hozzáigazítani saját történetéhez.

„Jó Csimaz, kit hajdan értek lólopáson.

»Nem loptam, felelé, követem alásson.

Keskeny úton fekütt, hol menni akartam –

Bizony sosem esett ilyen csufság rajtam.

Hátul mennék: de rug; elől mennék: harap;

Átugrani könnyebb, sokkal is hamarabb;

Ugranám: felpattan... a hátára estem...

Jó, hogy elfogátok, áldjon meg az Isten!« (I. 153–160.)

<sup>30</sup> POLÁNYI, *i. m.* 146.

<sup>31</sup> POLÁNYI, *i. m.* 165.

<sup>32</sup> POLÁNYI, *i. m.* 164., 167–168. Lásd még: 191–192.

Nos, mindennek ellenére talán mégsem igazán jó jel az sem, hogy Csóri vajda éppen őt teszi meg az eljövendő birodalom főbírájának.

„Kérdi Csimaz is, hogy hát ő mirevaló?  
(Csimaz, kivel egykor elszaladt volt a ló)  
»Te fiam? te szabsz a tolvajok közt rendet:  
Téged az isten is bírónak teremtett.«” (IV. 65–69.)

Mondják, „a modern írók fellázadnak az ellen a hatalom ellen, amit szavaink gyakorolnak a gondolataink fölött, s ezzel azt fejezik ki, hogy pusztá konvenciókként kicsinylik le a szavakat, mondván, hogy csak a kényelmes kommunikáció kedvéért találták ki. Ez éppolyan félrevezető, mintha azt mondaná valaki, hogy kényelemszeretetből döntöttek a relativitáselmélet mellett. [...] Hogy milyen nyelvet választunk, az az igazság vagy tévedés, jó vagy rossz, élet vagy halál kérdése.”<sup>33</sup>

A nyelvválasztás kérdésének súlyossága Csóri vajda történetén látszik a legvilágosabban: Csóri a történet jó részében alszik, a végére azonban lassacskán megiscsak fölébred, s ettől kezdve saját és emberei élete azon múlik, hogy képes-e helyesen látni a valóságot.

Ébredésének első, átmeneti stációja az, amikor – még álmában – rádöbben, hogy látása hibás, már csak a paréjt kaszabolja (III. 429–440.), de egy másik szöveg meggyőzi ennek ellenkezőjéről. Tényleges ébredése (IV. 197–200.) után sokáig számonkéri álmát a valóságon, de sem álmának újraolvasása nem segít, sem a tapasztalat nem akar igazodni az álom szövegéhez, sőt, végül mindenestül megsemmisíti azt: az ellen győzedelmeskedik, épp azért, mert Csóri (talán nem mellesleg: csak részben magyarul!) *kimondja* a valós *tapasztalatot*.

„»Jás\* ti kócipor had, láttam az anyátok!  
Volna puskaporunk, tudom megbánnátok!  
Itt lövöldöznénk le, az utolsó lábíg,  
Sosem érnétek el az akasztófaig!«” (IV. 241–244.)

[\* Cigány indulatszó: jaj! – A. J.]

Mindennek ellenére még Csóri nevezetes utolsó szónoklatában (IV. 309–344.) is vannak álom-szórványok: ki is nevetik, bolondnak is tartják. Lassan „környékezi már néminemű kétség”, aztán rádöbben, hogy álma talán csak félig volt való (III. 365–372.), végeredményben pedig a harmadik megoldást választja: miután lépésről lépésre levetkőzi az álom szövegét, térképét elhajtja, végképp kijózanodik, s végre mindent annak lát, ami. Az utolsó stáció után végül ellenfelével együtt megérkezik a színről színre látás birodalmába, a nyelven túlra, a szavak nélküli megértés birodalmába, ahonnan immár tisztán látja tárgyait és tévedéseit.

„Körösleg, a pince falain tapogat:  
»Csak a kulcsot lelném! vagy bár a kulcslyukat!  
Nem baj a kincs! nagyobb az, hogy nem találok...  
Száz ébrenlétnél többet ér egy álom!«”

<sup>33</sup> POLÁNYI, i. m. 197.

Csóri *utolsó* szavai (a történet folyamán többé nem szólal meg!) oda vezetnek, ahol jelölő és jel immár egybevágnak.

Nem csoda hát, ha az eléjük táruló látvány némiképp *abject*.

„Így beszélt a vajda, füleit vakarván;  
Puk Mihály is hallá, hinni nem akarván.  
Néz egy szögeletbe, pápaszemes orral –  
S mintha aranyokat látna ottan, sorral.

Nagy darabok voltak, mint az ember ökle,  
A pince zugába szanaszét lelökve:  
Fényes szép kardjával megpiszkálta... hanem  
Ő se' mondta, mi volt – én se híresztelem.” (IV. 377–388.)

Mindenkinek igaza van. Tényleg *nem arany*.

(Szar, szar, szar.)

Csórinak, *logikus* módon, immár tényleg csak az egyezményesre finomított *fallosz*-jelet kell felmutatnia.

„Visszanézett egyszer és fület mutatott;  
Akkor aztán ő is a többivel tartott,  
Kik, mihelyt künn voltak, úgy megiramodtak,  
Hogy most is szaladnak, ha meg nem állottak.” (IV. 413–416.)

\*

Ez a szöveg tudja, hogy a nyelvvel baj van: a reprezentáció tökéletlen, az alkalmazás problémás. A nyelv problémáit azonban nem lehet a tapasztalattal való egybevetés útján orvosolni, ellenőrzés nem létezik, mert a tapasztalat eleve a nyelv implicit világképe szerint képes csak szemlélni, s azonnal nyelvi formát ölt: mindig már szöveg maga is. A nyelv talán nem is képes utalni, szimbólumai (akár a matematikáéi) talán csak arra valók, hogy ismert szabályok szerint használják őket.<sup>34</sup> Pragmatika van és praktikum, találékonyság és rutin: a teljes mértékben artikulálhatatlan, játékos és instrumentális tudás.

A taxonómus önmagába vetett hite azonban megrendül, mert a kritikákban nagyon kidolgozott nyelvi artikuláció tönkreteszi a *per def.* artikulátlan képességekbe vetett magától értődő bizalmat.<sup>35</sup>

A következő levélrészletek (tágabb kontextusukkal együtt) legalábbis éppen az instrumentális tudásba vetett bizalom megrendülésére mutatnak rá.

„Igazán, nálam »addig kell ütni a vasat, amíg meleg«. Ezt már több ízben tapasztaltam, amit hevenyébe kivittem, *kiment*, amivel sok komédiát csináltam, rendszeren belesültem.”<sup>36</sup>

„Ha én arról meg tudnék győződni, hogy amit írok, az mind jó, szép, felséges: nálam termékenyebb író nem lenne a földkerekségén. De egyik szkepszisből a másikba esem: fúrok, faragok, igazgatok, rontok-bontok, megsemmisítek etc. Per-

<sup>34</sup> POLÁNYI, *i. m.* 151.

<sup>35</sup> POLÁNYI, *i. m.* 144., 156., 161.

<sup>36</sup> ARANY János levele Szilágyi Istvánnak. Szalonta, 1851. január 18.

sze aztán sokszor az első talán jobb volt, mint az utolsó: de hiába! nem tudok magammal megelégedni. Innet az én meddségem: innet, hogy nekem már vé-  
gem!”<sup>37</sup>

Ha igaz az, hogy az instrumentális tudás csak *megmutatkozni* képes, de sohasem *artikulálható* tökéletesen, s „csak gyakorlati példák segítségével lehet tanítani, ki-  
zárólag előírások révén nem”,<sup>38</sup> akkor az alkotói készségekbe vetett bizalom meg-  
ingásának a levelekből kiolvasható, s a hallgatás felé tartó, majd abba torkolló  
történetét a retorika nyelvén<sup>39</sup> úgy is jellemzhetjük, hogy Arany esetében az *alkotó*  
retorikai *ars*nak (folyamatos) *imitatio* és *exercitatio* révén történő elsajátítását e re-  
torikai tudás *regulae*- és *praeceptae*-jellegű, *kritikai* kifejtése kísérte és követte (nem  
kevésbé folyamatosan), ám mivel e tudás kifejtése tökéletes per def. sosem lehet,  
apránként kérdéssé vált e tudás képességének és készségének épsége, egész-volta,  
majd pusztá léte is.

Ezzel szoros összefüggésben nem kevésbé sokkoló lehetett az irodalmi szöve-  
gekben rejtegetett vágyként megjelenő *Logosz-vágy* kritikai szövegekben (nyilván  
a saját szövegekkel szemben is) *normaként* történő érvényesítése. Például:

„A jó konstrukció sohasem lehet kétértelmű; kétértelműséget még akkor sem  
szabad írni, ha az egyik értelem, magában véve, abszurdum lenne is. [...] *Ért-  
hetőség* for ever!”<sup>40</sup>

Polányi érvként a Gödel-tételre hivatkozik, de enélkül is könnyedén belátható,  
hogy Arany kritikusi normája lehetetlent kíván, hiszen valóban „vállalnunk kell  
annak kockázatát, hogy teljes képtelenséget beszélünk, ha egyáltalán mondani  
akarunk valamit egy ilyen rendszeren belül.”<sup>41</sup> „Ezt el kell ismernünk, ha egyál-  
talan beszélni akarunk, ami, azt hiszem, kötelességünk.”<sup>42</sup>

Arany pedig emiatt kénytelen, meggyőződésem: *modern* módon (a kötelességét  
tudva, a kockázatot ismerve, de a helyzettel meg nem békülve) fellázadni a sza-  
vaknak gondolataink felett gyakorolt hatalma ellen.<sup>43</sup>

A tökéletes, átlátszó nyelv mindennek ellenére a *Nagyidai cigányok*ban még lé-  
tezik, jelölő és jelölt egybeeshetnek, de a fallogocentrikus önazonosság a meglen-  
dített alkar alpariságán túl már itt is az *abjectbe* torkollik.

És, persze, játék az egész: fallosz nincs is, csak egy barna kis fityisz (: qp db).

Ismét mondom: a hallgató Arany magatartása mindettől talán nem teljesen  
független.

Nyilván ő is olvasta a *Nagyidai cigányokat*.

### III. Mily dicső a hazáért halni? (eposz, mítosz, regény)

A *Nagyidai cigányok* témájául választott korszak történetírói teljesítményei<sup>44</sup>  
mellett irodalmának némely (elsősorban a históriás énekek és az emlékiratok közé

<sup>37</sup> ARANY János levele Lévay Józsefnek. Nagy-Kőrös, 1852. október 16.

<sup>38</sup> POLÁNYI, *i. m.* 157.

<sup>39</sup> Lásd: CORNICIUS, *i. m.* 70–71. (I. II. 3.), SÁRFFY Aladár, *A classicusok rhetorikája*. Bp., 1890. 10–11.,  
SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*. Bp., 1988. 26.

<sup>40</sup> ARANY János levele Tisza Domokosnak. Nagy-Kőrös, 1852. január 1.

<sup>41</sup> POLÁNYI, *i. m.* 166.

<sup>42</sup> POLÁNYI, *i. m.* 161.

<sup>43</sup> POLÁNYI, *i. m.* 197.

<sup>44</sup> Arany művére gyakorolt hatásokról lásd DITTRICH, *i. m.*

sorolható) szövege is kitüntetetten foglalkozik a sorsfordító várostromok történeteivel. Zay Ferenctől Kemény Jánoson át Bethlen Miklósig számosan örökítenek meg ostromokat, s a jól behatárolt tér és idő keretében zajló élet-halál harcok kitűnő apropóval szolgálnak az ember mibenlétét, belső mozgatórugóit firtató kérdésekhez. Az általában a szereplők szájába adott szónoklatok formáját öltő elmélkedések nem jelentéktelen tanulságokkal szolgálnak.

Úgy tűnik, hogy a XVI. századi ember mozgatója a tisztesség, de a becsület (nyilván korábban sem érintetlen) rendszerét már ekkor kikezdték a pusztá élet értékének felismeréséből és az anyagi megfontolásokból táplálkozó érvek, ezért újra és újra aktuális szerződésekkkel és esküvel kellett a szereplőkben megerősíteni. A XVII. századi történet tényezői még ugyanazok, de a túlélés és a pénz érvei itt már nyíltan a becsület fölébe kerekednek. A civilizáció folyamata halad előre, az elnyomás, ellenőrzés és kirekesztés hatalmi gépezetei egyre olajozottabban működnek, a hadiszervezet egyre racionálisabb – ezzel (nem is olyan rejtett) ellentétben azonban mindenkinek egyre drágább az élete, az életbenmaradás ösztöne és érvrendszere pedig egyre erősebb. A korai XVIII. század embere pedig – épp a becsület romjain, a társadalmi szerepek és álarok mögött – megtalálja identitásának új alapját, az emberi méltóságot.<sup>45</sup>

Régóta, máshonnan is tudjuk persze, hogy a hierarchikusan berendezett társadalomban a mindennapi élet etikettje becsületbeli ügyek sorozatából áll. Tudjuk, hogy a becsület az önmeghatározás hagyományos társadalmi szerepekhez és eszményekhez kötött módja, a magatartás és az értékek rendje, átfogó követelményrendszer, s mint ilyen, meg-megújuló kísérlet a közösség által szentesített, öröklött normák birtoklására, az archetipikus viselkedési minták életre keltésére. Ismert az a folyamat is, melyben a becsület először polgáriásult, majd végképp feloldódott, végül megszűnt, s helyét a modernításban átvette az emberi méltóság, a társadalmi meghatározottságtól független emberi lény mivoltának és értékének mint adottságnak a tudata, amit a modernitás éppen a becsület hitelüket veszített roncsai közt lelt meg. Régi felismerés, hogy a szerepek és a társadalom által kikényszerített normák mögött vagy alatt az emberi méltóság rejtezik, de e belső valóság csak a modernításban kap majd központi szerepet. Tudjuk, hogy a modern ember identitása (ellentétben a becsület emberével) lényegileg független, ezért apránként valóban teljesen függetlenedik is az intézményes szerepektől. Identitását, méltóságát azokon kívül s velük szemben határozza meg újra és újra: a keresés célja önmaga.<sup>46</sup>

E szempontok szerint is újraolvasni a *Nagyidai cigányokat* talán mégsem felesleges.

Rögtön feltűnik, hogy Gerendi expressis verbis a becsületre hivatkozva, egyben Csörít esküre kötelezve bízza meg a vár védelmével.

„»Te pedig barátom, míg távol leened,  
Válj becsületére híres nemzetednek;  
Kitörést ne próbálj... a nagy világér' se!  
De légy ember, ahol ember kell a részre.«

<sup>45</sup> Részletesebben lásd: SZILASI László, *Argumenta mortis. (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban.)* Kézirat.

<sup>46</sup> Peter BERGER, *A becsület fogalmának korszerűtlenségéről.* Világosság, 1992. 8–9. sz. 653–659. Lásd még: Richard RORTY, *Posztmodern burzsoá liberalizmus.* In *A posztmodern állapot.* Bp., 1993. 213–223.

Így beszélt Gerendi. A fővajda pedig  
Azt gondolta elébb, hogy csak ingerkedik:  
De mikor bevette a várnagyi hitet,  
Pislogó szemével hunyorítva intett." (I. 57–64.)

A helyzet azért fonák, mert Gerendi úgy beszél a becsületről, úgy téteti le az esküt, hogy maga már kívül áll a becsület rendszerén: a pusztai életét menti, annyira azonban mégis fontos neki a dolog, hogy lépéseket tegyen cselekedete titokban maradására: helyzete átmeneti. A becsület már csak a cigányok számára fontos: az archaikus világrendet már csak ők, a kirekesztettek, de beolvadni nem is akarók, a mindig mozgók, a rögzíthetetlenek hordozzák.

„»Holmi eskütfélék, sőt falusi bírák,  
Szép szabadságunk nagyon körülnyírák;  
Elfajít, elszéleszt a vármegye végre:  
Mint valami retket, plántál faluvégre.

Hagyjuk-e, tűrjük-e, véreim, cigányok,  
Hogy erőt vegyenek ezek a zsványok?  
Eltöröljék a föld színéről fajunkat,  
Kordovány bőrünket, fekete hajunkat?

Van-e a világon vitézségre párunk?  
Lett vón' alkalom csak egyszer megpróbálnunk!  
Aztán meg, nagy átok e szép ivadékon,  
Hogy az egyetértés közte igen vékony.

Tartsunk össze urak! most, urak vagy soha!  
Itt a jó alkalom; hí a nemzet java." (I. 181–194.)

Csóri ugyan ravasz terveket forral magában, látszólag (a narrátorral együtt) nevet az egészen, azonban valójában egyaránt fontos neki várnagyi és vajdai címe: népének minden tagjával együtt valóban roppant fontosnak tartja a társadalmi szerepek teljes és maradéktalan betöltését, a szerepek való hiánytalan megfelelést. A vajdaválasztás hosszasan ecsetelt leírása (I. 85–296.) másról sem szól, mint a közösségi szerep mindenek feletti fontosságáról.

Ennek nyilvánvalóan oka az is, hogy a cigányok szinte egyáltalán nem rendelkeznek emberi méltósággal, sőt, a szöveg számos ponton még azt is kérdésessé teszi, hogy emberek-e valójában. Már az elején megkérdőjeleződik, hogy ember-számba lehet-e őket venni (I. 21–28.), hogy van-e helyük a nap alatt (I. 181–184.), a narrátor – politikai korrektségen innen, egyben túl – róluk beszélve nőstényt és kant emleget (I. 124.), Labodát trágyadombhoz (I. 137–140.), a lakomában egyesülő közösséget zabáló disznókhoz (I. 289–293.), a vitakozókat koncon marakodó kutyákhoz (I. 320.), a csecsemőt pedig egész egyszerűen az anyaföldhöz (II. 145–148.) hasonlítja. Egyedül Csóriban van méltóság: e szempontból is kivételes voltát jól mutatja a lakomát lezáró emlékezetes, magányos, hangsúlyozottan méltóság-teljes tánca (I. 325–351.).

„Egyengeti lábát komoly lassu táncra  
Nem hozzávaló már, hogy megszaporázza;  
Illegeti fejét, lebbenő nagy hajjal;  
Néha így tesz: »hap! hap! néha így tesz: »haj! haj! «

Ezüstgombos mente lóg le a nyakáról,  
Fityeg a nehéz gomb, mint körtvély a fáról;  
Kékszínű a mente, báránybőr prêmes,  
Buja kövérségtől a posztója fényes.

Sárga csizma lábán, sárga sarkantyúval,  
Csizmarojtját néha megérinti ujjal,  
Néha lábujjhegyen megállva sokáig,  
Összebillegeti sarkantyús bokáit.” (I. 329–340.)

Az álombéli háború leírása hasonlóképpen régi magyar irodalmi párhuzamokat mutat. A haldokló Diridongóval folytatott, felettebb *világos* párbeszéd azonban, azáltal, hogy a rábeszélés alapvető érve a vajda személye, már a közösségi ideológiákat és a becsület fogalmát is üresnek mutatja – miközben rímeiben pontosan felidézi a leghíresebb várostrom leghíresebb történetét, Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzát.<sup>47</sup>

„Szegény Diridongó – oda van! világos!

Miután kihörgé magából a lelket,  
Panaszosan így szól: oh vajda, megöltek!  
»Semmi, fiam, semmi: szép dolog, nagy érdem  
Halni a hazáért, de kivált meg – értem!«

Ily vigasztalással, mint a vad oroszlán –  
(Aki ezt nem látta, hát képzelje pusztán)  
Rohan a csapatnak, s azt mivelit oztán,  
Azt mivelit mondom, mint a vad oroszlán.” (III. 236–244.)

A becsület fogalma a cigányok között is kiüresült: az állítás mélyen, metszően ironikus, erejét csak fokozza Csóri rohamra biztató, a félreértett jelszó jegyében futókat a becsület nevében megállító, ugyanakkor a becsület ideológiáját és jelképeit egyszerre leromboló szónoklata.

„»Eb legutoljára! eb maradjon hátra!  
Jelszavunk legyen most minden, ami drága:  
Híre, becsülete Nagy-Cigányországnak,  
És előlkötője Dundi asszonyságnak!«” (III. 341–344.)

A jeles tettek dicséretet érdemelnek, a dicséret hírnévhez vezet, a hírnév pedig dicsőségére szolgál a név viselőjének. A becsület akkor lesz végképp a múlté, ha

<sup>47</sup> ZRÍNYI, *i. m.* V. 45., VII. 93., lásd: KÉPES, *i. m.* 363–364.



a dicsőség (*gloria*), a hírnév (*fama*) és a dicséret (*laus*)<sup>48</sup> rá épülő fogalmainak rendszere is nyíltan paródia tárgyává lesz. Csórinak a IV. énekét nyitó diadalittas szónoklatában éppen ez történik meg.

„Daliás cigányok! vitéz hadi népem!  
Hűségeteket én köszönöm is szépen;  
Sőt meg is szolgálom, ha az isten éltet,  
Mihelyt egyszer bővebb zsákmányban részeltet.

Hisz' annyi dicsőség jut ma egy legényre,  
Hogy nem egyhamar fog éhezni lepényre,  
Annyi, hogy attól még a hetvenhetedik  
Unokánk lelke is holtra részegedik.

Valameddig a víz dombról foly gödörbe,  
Valamíg az erdön akad egy fa, görbe,  
Valamíg egy tyúk lesz – míg verset faragnak:  
Dicső híre-neve fennmarad e napnak.

Hősi tetteinket hirdeti a ponyva,  
Írják krónikákba, kalendáriomba;  
Lesz ember, ki egész könyvet ír rólunk,  
S a világ bámulja, mily vitézek voltunk.

Sőt nem győzi vární a kíváncsi világ  
Hogy megírja rólunk a szép históriát,  
Hanem bekandikál a záros műhelybe,  
S hirdeti, pletykázza, mily remek lesz műve.

Mikor pedig aztán kikerül a kohból,  
Vesz a világ egyet – de csak egyet – abból;  
Töri érte egymást, kézről-kézre kapja,  
Míg pizsoktól látszik valami darabja.

De a többi könyvek, tetején egy padnak,  
Ítélet napjáig mind épen maradnak:  
Annál nagyobb léssen benne nyereségünk:  
Ítéletnapig tart a mi dicsőségünk.

Mivel hát dicsőség annyi van, mint polyva,  
Vigyen abból kiki, amennyit, gondolja,  
Hogy belőle egyszer el fog birni hátán: -  
Jut abból, marad is; nem jóféle sáfrán.« (IV. 5–36.)

Akinek pedig még ez sem elég, az a kérelmező halott vitézeknek adott vajdai válaszból vonhatja le ugyanezt a – némiképp mégiscsak durva – tanulságot.

<sup>48</sup> KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században*. In *Uő., Pallas magyar ivadékai*. Bp., 1985. 41–59.

„Haragosan erre így felelt a vajda:  
»Nem takarodtok el a tüzes pokolba?  
Lesz majd *emléketek*, olyan mint egy torony,  
Ákombák írással, mint ez a fél karom!«” (IV. 121–124.)

A *Nagyidai cigányok* egyértelműen a becsület elvesztésének, felszámolódásának története is. Csóri vajda a történet végére mindent megtalált és mindent elveszített. Léte a világban immár tökéletesen értelmezhetetlen, hiszen végképp elveszítette összes közösségi definícióját. Eldobta, levetette az összes álarcot. Emberi, azon belül: cigányi méltóságán kívül semmit nem őrizhet immár. De ezt az egyet sikerül megtartania.

„Oly szomorú Csóri, – de a járásában  
Most is egy vajdához illő méltóság van;  
Nem néz lába alá – akármibe lépne –  
Mint egy pecek, úgy áll Puk Mihály elébe.” (IV. 305–308.)

Az ezt követő szónoklat pedig – szerintem – minden komikussága ellenére, immár minden iróniát nélkülöz: a közösségi szerep az egyéni, emberi méltóságból táplálkozik (IV. 309–344.). Az embert le lehet győzni, de megalázni nem.

„Már csupán a vajda volt odabenn, maga:  
Ő is nagykomolyan a rúd felé ballaga,  
Hol a végit nézte, hol pedig közepén,  
Látszott, hogy szeretné kikerülni szépen.

Egyszer nagyot ugrik, de nem ám előre,  
Hanem egyenest fel, fel a levegőbe,  
Amazok a rúdat felkapák üresen:  
Rúd alatt a vajda kisuhant ügyesen.” (IV. 405–412.)

\*

Sokan elmondták már, szempontukból pedig különösen lényeges, hogy Csóri álomvilága, majd az abból való felébredése a búsképű lovag jól ismert történetét idézi fel: Csóri vajda, miképpen Don Quijote, álomvilágban él, a történet végére azonban, miként Cervantesnél is, apránként lefoszlik a világról a varázslat.<sup>49</sup> Cervantes *Don Quijotéja*, az első modern regény, a lovagiasság, a becsület, a tisztesség pusztá retorikává válásának korában örültségként leplezte le az én bármiféle azonosítását az archetipikus mintákkal, s láttuk, hogy bizony nem tesz másképpen Arany *A nagyidai cigányok* című szövege sem.

Arnold Gehlen a modern regény Cervantes szövegében való megjelenését olyan irodalmi formának látja, amely a legteljesebben tükrözi vissza a modernitás új típusú szubjektivizmusát.<sup>50</sup> Szerinte a személyiségeszmény nyilvánvaló módon hatással van a műfaji rendszerre: a *tisztesség* és *hírnév* által vezérelt hős például

<sup>49</sup> Lásd még: SÓTÉR, *i. m.* 170., KERESZTURY, *i. m.* 305.

<sup>50</sup> Idézi BERGER, *i. m.* 657.

tipikusan *eposzi* figura, de *becsületes* emberekről egész egyszerűen nem lehet *regényt* írni.

A becsület-központú emberkép nagyon erős konvenciójának már Bethlen Miklóssal berekesztődő (de még a *Nagyidai cigányok*ban is tovább visszhangzó) története az *egyik* kézenfekvő oka lehet (az eposz műfajához való szünni nem akaró ragaszkodásnak, és a magyar irodalom sokak szerint máig megőrzött alapvetően romantikus és románcos jellegének, de mindenekelett:) a magyar regény feltűnően kései születésének.

A *Nagyidai cigányok* szövege becsület-méltóság problematikája által tudni lát-szik arról, hogy bizonyos embertípusokhoz bizonyos műfajok illenek: az eposz kifejezetten a becsületre épülő világ műfaja, becsületes emberekről viszont nem lehet regényt írni. Úgy tűnik Arany tényleg olvashatta a *Nagyidai cigányokat*, hiszen az *eposzt*, a *Toldi* folytatását végül is a Toldy Ferencben testet öltő irodalmi közvéleménynek kellett kierőszakolnia, a talán tényleg „magyar Anyegin”-nek szánt<sup>51</sup> verses *regény*, a *Bolond Istók* pedig sohasem fejeződött be.

Arany előre menekül: *forward into the past!*

Hermann Broch híres könyve<sup>52</sup> szerint a mítosz mindenekelett a hagyomány nulla foka: első szöveg.

„...soha semmi sem képes teljesen megszabadulni a maga korától és annak hagyománya általi meghatározottságától [...] mindez szöges ellentétben áll a mitikus funkcióval mint olyannal: a mítosz nem szakít semmiféle hagyománnyal, mert nem előzi meg semmilyen, és nem tartozik semmilyen hagyományhoz, mert mind logikailag, mind időben vele kezdődik mindennemű hagyomány; bármilyen fejlődésutakra lép is később a hagyomány, bármilyen különbözőek is a belőle kinőtt vagy még majd csak ezután kinövő elágazások, és mindegy, hogy irracionális vagy racionális, művészi vagy tudományos magatartások és megismerési formák felé törekednek, eredetileg valamennyi – különbség nélkül – egyetlen egységként a mitikus csírsejtbe volt beágyazódva.”<sup>53</sup>

Ha ez így van, akkor az elsőséghez előlről kell kezdeni az egész teremtést.

A *Nagyidai cigányok* szövegében (a *paródia mint intertextuális rombolás* mellett) megfigyelhető bizonyos erre vonatkozó direkt aktivitás is.

Nem csak arról a teljesen nyilvánvaló mitikus érdeklődésről van szó, amely Csóri első szónoklatába beépíti a cigányság eredettörténetét (I. 165–196.), *Eva* asszony és *Jónás* fia történetét pedig a biblia hangfekvésével szereli fel (III. 37–72.), de arról a kevésbé szembeötlő tényről is, hogy a *Nagyidai cigányok* szövege a cigányokat kétszer is a sajtukucakhoz hasonlítja.

„Kilenc évig laktunk a cethal gyomrában,  
Mint kukac a sajtban, féreg a tormában.” (III. 67–68.)

„Olyan áldott nép ez, hogy kenyérre kenni  
S mint a sajtukucacot, meg lehetne enni:” (IV. 325–326.)

E két utóbbi citátum a népi kultúra leghíresebb alternatív genezis-történetét idézi fel, amely akár az *Isteni színjáték* (*Purgatórium* X. 124–125.), akár a *Velutello-*

<sup>51</sup> Lásd: KÉPES, *i. m.* 370.

<sup>52</sup> Hermann BROCH, *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékesítés?* Bp., 1988.

<sup>53</sup> BROCH, *i. m.* 31.

kommentárok, akár a hétköznapi tapasztalat, akár ősi indiai vagy kalmük mítoszok utórezgése,<sup>54</sup> mindenképpen az új világ születésének nagyon erős jegye.

Innen nézve lesz igazán feltűnő, hogy Arany eposzai mind beljebb hatolnak a történelembe. Van-e a Buda-trilógia történetének idejénél korábbi magyar irodalmi hagyomány?

Meggyőződésem, hogy nagyjából abban az időben, amikor Jókai a regény felől közelít a mítoszhoz, s a sziget-motívum egyre alaposabb kidolgozásával tesz megújuló kísérleteket a mítoszi szöveg megalkotására alkalmas új világok teremtésére (*Az arany ember, Egészen az északi pólusig!, Ahol a pénz nem isten* etc.), Arany az eposztól (nem a regény, hanem) a mítosz felé távolodik: eposzai *mítosz-simulacrumok*.

Mondom én, hogy *Arany* alaposan elolvasta a *Nagyidai cigányokat*.  
És viszont.

László Szilasi

“HE IS NOW HAUNTED BY A CERTAIN KIND OF DOUBT”

János Arany: *The Gypsies of Nagyida*)

The interpretation of the stamp and map motifs reveals that Arany's text is fully aware of the fundamentally linguistic nature of experience, the textualization of the world, the definitely textual existence of the created world, and the incurable imperfection of representation. Maybe language cannot even denote things, its symbols (just like those in mathematics) exist perhaps only so that we use them according to conventional rules. In a *modern* way, Arany rises up against the power words exercise over our thoughts.

If we study the concept of identity, it seems that the notion of honour is an empty category in the world of the text. *A nagyidai cigányok* is clearly also the story of the loss and desintegration of honour: the system of concepts based upon honour becomes a target of parody.

In an age when chivalric virtue, honesty, honour are turning into sheer rhetoricity, Arany's text, *A nagyidai cigányok* (similarly to Cervantes' *Don Quijote*) unveils any identification of the self with archetypal patterns as an insane act. Arnold Gehlen argues that the appearance of the modern novel in Cervantes' text is a literary form which most totally reflects the new type of subjectivity of modernity. In his opinion the ideal of the individual definitely has an effect on the genre system: the hero lead by *honour and fame* is a typically *epic* character, but it is impossible to write a *novel* about *honest* people. The concept of the individual centered upon the idea of honesty is a powerful convention which approaches its end already in the old Hungarian memoirs, but it is still echoing in *A nagyidai cigányok*, and it can be *one* of the evident reasons for the significantly late birth of the Hungarian novel.

While Jókai approaches the myth from the direction of the novel, and makes repeated attempts at creating new worlds which provide basis for the creation of the mythic text by working out with meticulous and growing care the theme of the island (*Az arany ember, Egészen az északi pólusig, Ahol a pénz nem isten* etc.), Arany is moving away from the epic towards the myth (and not towards the novel): his epic poems are *myth-simulacra*.

<sup>54</sup> GINSBURG, *A sajt és a kukacok*. Bp., 1991. Főleg: 27. *Mitikus sajtok, valóságos sajtok*, i. m. 155–159.